

קובץ חדש של שירים שבתאיים

יוסף ינון פנטון

א

אנשי כת הדונמה חיו בסביבה מוסלמית חיי סודיות ושניות עד העידן המודרני, ולכן לא ידע העולם החיצוני כמעט דבר על מנהגיהם הדתיים, ובמיוחד על דרכי פולחנם הפנימי.¹ שכניהם היהודים בסלוניקי ראו בהם מומרים שיצאו מכלל ישראל, 'זאין ביניהם לבין הגוים שום הפרש',² ולא ביקשו להכירם מקרוב. רק בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים התחילו חוקרים יהודים מקומיים, בעלי השכלה מערבית ומזרחית כאחד, להתעניין בתופעת הכת ולגלות את ניצוצות יהדותם ששרדו בהיחבא.

שלמה רוזאניס היה בין יחידי החוקרים שהצליחו לחשוף את מעטה מסתוריהם. בספרו 'קורות היהודים בתורקיה ובארצות הקדם' הוא מספר שבחודש אב התרע"ה (1915) ביקר בבית גנזיהם הנסתר של השבתאים בסלוניקי ועיין שם בחטף בכמה ספרים וכתבי יד מספרותם, וערך את רשימתם לסוגיהם. אחד הסימנים של רציפות זיקתם למסורת ישראל הוא העובדה שהם עדיין השתמשו בכתב העברי, כנראה עד סוף המאה התשע עשרה, וכתבו בתעתיק פונטי את השפה התורכית וגם את השפה הספרדית, שהוסיפה להיות שגורה בניהם. בין כתבי היד רוזאניס מזכיר בייחוד את אלה הכתובים בשפה הספרדית:

כארבעים אכסמפלרים מענין אחד, כולל שירים פגי טעם שחוברו על-ידי אנשים פשוטים, שאין להם כל שייכות עם המשוררים, וכולם מזכירים את המאמינים, שהם היהודים היותר אמתיים, וביאת המשיח שבתאי צבי: אחדים שבהם – בשבח שבתאי צבי, ולכולם רשום החן [צ"ל: הלחן] שיש לשיר אותם ע"פ הלחן התורכי, ודרכי

1 G. Scholem, 'The Crypto-Jewish Sect of the Dönme (Sabbatians) in Turkey', *The Messianic Idea in Judaism*, London 1971, pp. 142-166 עמ' 353-355.

2 'שאנג'י, בארות המים, יורה דעה, שאלוניקי תקס"ו, סימן ד.

נוטה להאמין שהשירים האלה היו מזמרים אותם בהתוועדם בבית תפלתם והיו מחלקים לכל החברים או למצער לראשיהם.³

כאשר התבטל מרכזם הרוחני לרגל חילופי אוכלוסין בין תורכיה ליוון, בהתאם לחוזה לוזאן מיולי 1923, עזבו בני כת השבתאים את סלוניקי עם שאר האזרחים התורכים. הם התפזרו על פני כל תורכיה והיה חשש שמורשתם הספרותית הלכה לאיבוד לחלוטין. מאחר שבהזדמנויות לא רבות יחידים מן המאמינים, שהחליטו להתבולל לגמרי בחברה התורכית, מסרו את כתביהם הדתיים לשכניהם היהודים, נתגלו פה ושם ניירות וקונטרסים בודדים מכתבי הכת. כך עלה ביד גבריאל בוטון, משכיל סלוניקאי תושב איזמיר, לאסוף כמה קונטרסים שבתאיים, שאותם תרם לאחר מכן לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. על פיהם פרסם פרופ' גרשם שלום את סידור התפילות השבתאי, שגילה לעיני החוקרים בפעם הראשונה את מהות פולחנם.⁴

בעת ביקורו באיזמיר באלול תש"ג הצליח יצחק בן-צבי להשיג כמה כתבים שבתאיים שהשתמרו בידי בני הפליטים יוצאי סלוניקי. בין השאר גילה שני קונטרסים שלמים כתובים בכתב עברי קורסיבי מזרחי, המכילים ילקוט של שירות ותשבחות שבתאיות שלא נודעו עד אז. אחרי שובו ארצה הוחלט בעצת גרשם שלום ואברהם יערי לפרסם את הקונטרסים במלואם בשל האור החשוב שהם מפיצים על טופסי המחשבה הדתית של השבתאים בצורתה השירית. יצחק בן-צבי כתב מבוא לספר, משה אטיאש העתיק ותרגם את השירים, שרובם היו בשפה הספרדית, וגרשם שלום ביאר את תוכנם ההגותי.⁵ מן הראוי לציין ש'ספר שירות ותשבחות של השבתאים' מכיל רק את שירי הקונטרס הראשון, ואילו כתב היד של הקונטרס השני, שאמנם הוכן לדפוס יחד עם תרגום עברי, עדיין לא פורסם ומאז לא זכה לתשומת לב מקיפה.

בהקדמה לספר, אטיאש תיאר את שני כתבי היד, את טיב השירים שהם מכילים ואת שפתם. לפי קריטריונים חיצוניים (כמו נייר וכריכה) ופנימיים (בעיקר כתב ושפה) הוחלט ששני הקונטרסים שייכים לאותה התקופה – סוף המאה השמונה עשרה. בקונטרס הראשון (כ"י 2270, ספריית מכון בן-צבי; להלן קובץ א) 239 שירים שונים. יש בו 178 עמודים, שגודלם 10×21 ס"מ. הכתב צפוף מאוד ומושפע מהסגנון התורכי, ברם במבט ראשון נדמה שהשירים כתובים בכתב ערבי. בקונטרס השני (כ"י 2271, שם; להלן קובץ ב) 101 שירים (למעשה 105), וגודל דפיו 11×25 ס"מ. מבין 344 השירים בשני הקונטרסים, רובם

3 ש' רוואניס, קורות היהודים בתורכיה ובארצות הקדם, ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 475.

4 ג' שלום, 'סדר התפלות של הדונמה באזמיר', קרית ספר, יח (תש"א), עמ' 298-312, 394-408; שם, יט (תש"ב), עמ' 58-64.

5 ספר שירות ותשבחות של השבתאים, מהדירים מ' אטיאש וג' שלום, מבוא י' בן-צבי, תל-אביב תש"ה (להלן: שירות ותשבחות).

ככולם כתובים ספרדית ומשובצים בהם בתים שלמים וניבים בעברית ובארמית, מקצתם כתובים עברית בשלמותם. במקצתם משולבים פה ושם בתים או פזמונים בתורכית, ושיר אחד כתוב כולו בתורכית.

בספריית מכון בן-צבי מצויים עוד שני קונטרסים של כתבי יד של שירים שבתאיים. באחד הקונטרסים (כ"י 2272. להלן קובץ ג) 161 שירים, ויש בו 104 דפים, שגודלם 24×12 ס"מ. דפים 1–3 הם תוכן העניינים, ובדפים 93–103 לא כתוב דבר. השירים כתובים בידיים שונות ומסודרים לפי המקאמות. כמה מהם נושאים כותרות בתורכית, למשל: 'נוש איילי קילי בולבול אלירי' (דף 230). בקונטרס זה שירים רבים מאת המשורר השבתאי יהודה הלוי טובה.⁶ בקונטרס השני (כ"י 2273. להלן קובץ ד) 306 שירים, ויש בו 159 דפים שגודלם 21×12 ס"מ. בדף א רשום שם הבעלים באותיות ערביות: 'מולך רזי אפנדי'. דפים 1–8 הם תוכן עניינים, דף 9 הוא שער, מאויר בדיו זהוב ואדומה. גם בקונטרס זה רבים מן השירים הם מאת יהודה הלוי טובה. יש מעט כותרות בתורכית. בדף 126 יש שיר עם פזמון תורכי: 'שיבה קודול היימהאה שידי ידא איטיס ג אדי טירי'.

בשעתו עיינתי בקונטרסים האלה, השמורים היום כאמור בספריית מכון בן-צבי בירושלים, ורשמתי לפני את הכתב והכריכה ואת תוכנם של כמה מהשירים. קרוב לוודאי שהקונטרסים האלה הם מסוג החוברות שראה רוואניס בשעתו. ההשערה המקובלת הייתה שהם השרידים היחידים של ספרות זו בעולם, עד שגיליתי בפנינה אחרת לגמרי של העולם תגלית הסותרת השערה זו.

בקטלוג של כתבי יד עבריים השמורים בספריית אוניברסיטת הרווארד, שערך מרדכי גלצר, נזכרים שני פריטים ממקור שבתאי, ביניהם אוסף של שירים שבתאיים בלדינו (כ"י 80).⁷ במכון לתצלומי כתבי יד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים אין תצלום של כתב יד זה, אלא רק בספריית מכון בן-צבי. קונטרס זה נעלם משום-מה מעיני החוקרים, ועד כמה שידוע לי לא עסק בו איש. בשנת 1989 הוזמנתי לאוניברסיטת הרווארד ביוזמת פרופ' יצחק טברסקי ז"ל, וניצלתי את ביקורי שם כדי לעיין בכתב היד ולתהות על קנקנו. הופתעתי למצוא שכ"י 80 הוא עותק נוסף של דיוואן שבתאי, ממש מסוג הדיוואנים שגילה יצחק בן-צבי. לא זו בלבד שהפורמט והכריכה דומים מאוד, אלא גם הכתב כמעט וזהה לזה של כתבי היד שהובאו מאיזמיר, ואין כל ספק שכולם מאותה

6 כמה שירים מקובץ ג כבר פורסמו. ראו: מ' אטיאש, 'קונפלאש די אדונינו', ספונות, ג–ד (תשי"ט–תש"כ), עמ' תקכה–תקלו; הנ"ל, 'פיוט שבתאי במבטא אשכנזי', מחברת, ז (תשי"ח), עמ' 176–177; הנ"ל, 'הרומנסה "טרקיניוס ולוקרציה" בכתב יד שבתאי', שבת ועם, ג (תשי"ט), עמ' 101–97.

7 M. Glatzer, *Hebrew Manuscripts in the Houghton Library of the Harvard College Library*, Cambridge, MA 1975, p. 24, Ms. 80. כתב היד האחר (כ"י 79) הוא תרגום של הוזהר בשפה הספרדית לשימוש השבתאים. לפי הקולופון בדף 400ב, הנוסח נכתב בידי משה צורס עשהאל, תלמידו של ר' יהודה טובה. כתב יד זה, הראוי לתשומת לב, היה גם הוא ברשות פרופסור קסלר (וראו להלן).

התקופה ומאותו המקור. את ההנחה הזאת מחזקת עדותו של פתק בשפה האנגלית המודבק לכריכת כתב היד, המודיע על מוצאו:

This book, written with Hebrew characters, was given to my father Dr. Gerhard Kessler, professor of sociology at the university of Istanbul from 1933 to 1950, by one of his students who was a Dönneh, i.e. descended from the followers of Shabbatai Zevi, the pseudo-Messiah who embraced Islam in the 17th century. This book was submitted in 1953 to the orthodox chief rabbi of Turkey who, after cursory examination, said that it contained poetry on Dönneh religious subjects in Judaeo-Spanish (Ladino). This book is given to the Harvard College Library by Hans T. Kessler B.A., New York, Oct. 1957.

לפי עדות זו, את כתב היד מסר סטודנט ממוצא שבתאי לגרהרד קסלר, פרופסור ממוצא גרמני שלימד סוציולוגיה באוניברסיטת איסטנבול בשנים 1933–1950. לאחר מותו תרם בנו, הנס ט' קסלר, את כתב היד לספריית הרווארד. כתב יד זה, שייקרא בהמשך הדברים 'קובץ ה', חשוב מאוד מכיוון שהוא הגדול מבין קובצי השירים הידועים עד כה. בקובץ 307 דפים (גודלם 11×24 ס"מ), שמתוכם 281 כתובים משני עברי הדף, בידי שני סופרים לפחות, בכתב עברי קורסיבי צפוף, הדומה מאוד במבט ראשון לכתב תורכי. בדפים 34, 91, 207, 236 אף יש הערות בכתב תורכי ממש. הקובץ מכיל 680 שירים, ממש אוצר בלום. רשומים בו 869 מספרים, אך 189 ריקים. נראה שהסופרים השאירו מקום לשירים שהתכוונו לכלול בקונטרס בעתיד.

לא כל השירים בלתי ידועים, וחלקם מצויים בשני כתבי היד שהביא בן-צבי מאיזמיר. בכ"י 80 נמצאים לפחות 33 מבין 244 שירי קובץ א, ו-25 מבין 105 שירי קובץ ב. מכל מקום, עד כה לא ידוע לנו קובץ או דיוואן אחר המכיל מספר רב כל כך של שירים, אפילו בין האוספים שהשפיעה עליהם הקבלה. תופעה זו מתפרשת על ידי העובדה ששירים אלה מילאו את מקומן של התפילות המסורתיות. אנו יודעים שכבר בראשית התנועה השבתאית כבש הפיוט מקום חשוב בפולחן הכת, אם כי איננו יודעים מה הייתה צורתו. כך ניתן ללמוד ממכתבו של ר' שלום בן יוסף, איש אמשטרדם, שתיאר את האווירה בחוג השבתאים בשלהי שנת 1665 במילים אלו:

בעזה כל יום מרבים בשמחה ובהדלקת נרות בבית הכנסת וקורים פזמונים ופיוטים ובטוחים שהמשיח שהלך לקוסטנטניה על כל פנים יתן המלך התוגר כתב-מלכות בראשו לא בחיל ולא בכוח.⁸

8 יעקב ששפורטש, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 137.

בהעדר תופעות פולחניות מסורתיות בבתי מועדיהם, כמו קריאת התורה, יש עדויות שהפיוט הוסיף לתפוס מקום חשוב בעבודת השבתאים עד העידן המודרני, ונוכחות פייטנים הייתה דרושה בכל טקסי הכת: תפילות, לוויית, חתונות, ברית מילה, וכד'.⁹

ב

על סמך המקור החדש הזה (קובץ ה), שהוא כאמור האוסף הגדול ביותר של שירים שבתאיים שהתגלה עד כה, ברצוננו להבליט כמה היבטים חדשים של השירה הזאת. מאחר שקצרה היריעה מלתת כאן סקירה מקיפה, נסתפק בהצגת נקודות מסוימות ובתיאור תוכנו של הקובץ החדש והיבטים תאולוגיים שלו.

בקובץ ה, דף 23 א עד דף 35 א, מצוי תוכן עניינים, מסודר על פי המקאמות, כנהוג בדיוואנים. המקאמות מחולקות ל'פציל', כלומר, הצורה המורכבת של המוסיקה העות'מאנית החצרונית, ולפעמים גם מצוין הקצב. אלה הן המקאמות הנזכרות בתוכן עניינים זה: ביאתי, עשאק, שוקי־טרב (מקאם מהמאה השש עשרה), אשיראן, חוסיני, מוהיר, נאוא, סיבא, ביסטיני־קאר, טי־קאר, עראק, אוג'־עראק, פירח־דאק, סיכה, אוזם, אוג', ראסט־מאיא, שאזי־קאר, אראז־באר, אספהאן, נאר־יוף, מאהור, ראסט, נהונד, שווי־דאק, מוסטר, חגאז, עגם, חגאז־קאר, דוגה.

בתחילת תוכן העניינים באה סדרה של עשרים ושבעה 'גאזילאת', כלומר, שירי עגבים בני חמישה עד שבעה בתים חד־חרוזיים בעלי סגנון ספרותי מעולה.

ראוי מאוד לשים לב לכותרות המרובות, המופיעות גם בקובץ א, הנקראות בשם 'סמאעי' (semâî) (למשל, בשירים 40, 72, 93, 101, 106) או 'אלאהי' (ilahi). המילה 'סמאעי' מציינת את הקונצרטים הרוחניים שנהגו הדרווישים לערוך כל שבוע בערב יום שישי ב'תכה' שלהם. המילה 'אלאהי' היא המונח התורכי התכני המציין את השירה העממית שהושמעה במהלך הטקס, בעיקר במקלה. עם שירי אלאהי הקדומים ביותר נמנים אלה של יונס אימרי (מת ב־1320), ובין המאוחרים אלה של הבקטאשים.¹⁰

רשימת המקאמות בתוכן העניינים מספקת לנו פרטים על דרך ביצוע השירים. קרוב לוודאי שבטקסיהם חיקו המאמינים את הנהוג במסדרי הדרווישים, ולהלן נראה דוגמה מובהקת המחזקת הנחה זו. הם שרו את הפיוטים באספותיהם לפי מקאם אחד, או לפי מחזור מקאמות, שאותן קישטו בגאזילות כדי להפיג את סכנת השעמום.

בהקשר זה ראוי לשים לב לשיר 231 בקובץ א (ראו נספח, חלק א). השיר מתחיל במילים העבריות: 'ביקאשות די תאלמידים הו / חסידים אומרים הו' (בקשות תלמידים הוא /

9 ראו: J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, VI-VII, Thessalonique 1978, p. 593

10 עוד על מונחים אלה ראו: W. Feldman, *Music of the Ottoman Court*, Berlin 1996

חסידיים אומרים הוא). כל בתי השיר מסתיימים במילה 'הו' (הוא), וכל פסקה מסתיימת בפורמולה הערבית: 'לא אילאהי אילה הו'. כידוע, זהו הפזמון הנפוץ ביותר בטקס הד'כר של הדרווישים והם חוזרים עליו ועל המילה 'הו' שוב ושוב. קרוב לוודאי שהוא הושר בצורה זו בחוג הדונמה.

הצופים נהגו לערוך טקסים אלה גם בהזדמנויות מיוחדות, כגון ימי זיכרון למייסדי המסדר או ביום הולדת של מוחמד – 'אלמולוד אלנבוי'. בדומה לזה נפתח גם קובץ ה בארבעה שירים המוקדשים ל'מולוד שריף', כלומר, ליום הולדתו של שבתי צבי, בדיוק במקביל לליטורגיה מיוחדת למולד הנהוגה אצל הצופים.¹¹ מלבד החלוקה למקאמות, יש בקובץ ה מדור המוקדש לשירי חג ומועד הנקרא 'קאנטי די מועדים' (שירים 561–574), והוא מכיל את הפיוטים שהושמעו בחגים ובימים מיוחדים. בין היתר:

563 קאנטי די מינורה

564 קאנטי די תשעה באב מי שברך

565, 567 קאנטי די שיעודה¹²

566 קאנטי די קודרירו¹³

568 קאנטי די ראש השנה די קארטיש¹⁴

569 קאנטי די ראש השנה די אילן

570 קאנטי די ראש השנה די אילן¹⁵

571 קאנטי די עשרה בטבת¹⁶

572 קאנטי די מיזה די עשרה בטבת

574 קאנטי די שונחה [שמחה, לפי המבטא הספרדי] ט' באב¹⁷

שירים לכבוד חג פורים של הכת, שחל בט"ו בכסלו, יש בקובץ א (שיר 133), בקובץ ב (שירים 16 ו-83),¹⁸ ובקובץ ד (דף 21א): 'שוברי פורים די אדוננו'.

11 השיר 'מולוד שריף' מופיע גם בקובץ א (שיר 11) ובקובץ ד (דף 21ב).

12 אולי הכוונה לסעודה שנערכה בחג הכבש.

13 כנראה הכוונה לסעודת חג הכבש, או שיר על חג הכבש, הנודע במסורת השבתאית בשם כוויורים

(Kuzu Bayrami), והוא חל בכ"ב באדר. ראו: A. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbataï*

.Sevi: organisation et us et coutumes de ses adeptes, Istanbul 1933, p. 50. שיר זה שונה משירים

22 ו-143 המופיעים בקובץ א ופורסמו בשירות ותשבחות, עמ' 46–47, 143–142.

14 הוא חג הצמח שחל ב"ד בסיוון. השיר מתחיל במילים: 'בנדיגאמוס קון אלבאר אאיל אלטו רי אינגריבאר'.

15 מקביל לשיר 227 בקובץ א.

16 שיר 13 בקובץ ב גם הוא שיר לעשרה בטבת. והשוו: קובץ ד, דף 22א.

17 השוו: קובץ א, שיר 233; קובץ ג, שיר 139, דף 59א.

18 ראו: גאלאנטי (לעיל הערה 13), עמ' 44–45; שירות ותשבחות, עמ' 136.

כאמור, שפת השירים אינה תורכית ואף לא עברית אלא כמו בקונטרסים אחרים הידועים לנו, הרוב המכריע של השירים חוברו בדיאלקט יהודי-ספרדי מיוחד, משובץ בניבים עבריים וארמיים, שהועתקו בתעתיק פונטי מוזר. אף על פי שמעטים מבין השירים חוברו בעברית ממש, יש בהם מילים רבות וטורים רבים בעברית, המשולבים שילוב הדוק בבתים בספרדית. מאחר שבמשך הזמן חלה ירידה בידיעת השפה העברית בחוגי השבתאים, רוב המילים האלה משובשות כל כך עד שלפעמים קשה לזהותן כמילים עבריות. מעניין שרבות מהמילים האלה הן מונחים קבליים או משיחיים, כגון ספירות וגאולה. בין השירים הכתובים בעברית בשלמותם נמנים כמה שירים מהרפרטואר הקלסי, כגון השירים הבאים בקובץ ה:

17 אור הגנוז בלובן המחשוף

זהו הימנון קבלי מאת פייטן המקובל ר' משה זכות (1620–1697) שנתקבל בציבור הרחב.¹⁹ בנוסח זה, כמו גם בקובץ א (שיר 137), הועתקו רק שלוש הסטרופות הראשונות שתוכנן הלים ביותר את צורכי השבתאים שראו בהן רמז לתפקיד שבתי צבי.

28 יגדל

29 אנא בכוח²⁰30 אדון עולם²¹

למרבה ההפתעה, איננו מוצאים בקבצים את שירו של ר' ישראל נג'ארה, 'יגלה כבוד מלכותך', שבו ראו השבתאים בשורה להתגלותו של שבתי צבי.²² לעומת זאת, יש שירים בספרדית הלקוחים מן הרפרטואר של הרומנסות הספרדיות הלא יהודיות, כגון הרומנסות העתיקות 'דלגדילה' (קובץ ג, שיר 152), 'טרקינס ולוקרציה' (שם, שיר 153),²³ ו'מליצודה' (קובץ ב, שיר 93; קובץ ה, שיר 302). לדברי הכומר הפרוטסטנטי תומס קונן (Coenen), בן זמנו של שבתי צבי שהיה בשירות ההולנדים באיזמיר, הרומנסה הייתה חביבה במיוחד על שבתי צבי, שראה בה משמעות מיסטית.²⁴

19 ' דוידון, אוצר השירה והפיט, ניו יורק תרפ"ה, אות א, 1945. שיר זה נכלל בקבצים בעלי אופי קבלי, כגון: סידור בית תפילה לר"ה ושבתות, סלוניקי תקנ"ז, עמ' 14; תקון הצות, סלוניקי תקצ"ה, עמ' 27; שערי ציון, קושטא תצ"ב, שער ב.

20 השו"ג קובץ א, שיר 56, הנותן פירוש שבתאי לשם בן מ"ב אותיות הכלול בשיר זה, שהוא סוד המשיח. השו"ג קובץ ד, דף 18א.

21 השירים 'יגדל' ו'אדון עולם' (בנוסח משיחי מיוחד) נמצאים גם בסידור השבתאי. ראו: שלום (לעיל הערה 4), עמ' 397, 401. והשוו: קובץ ד, דף 18א ('אדון אולאם'), דף 22 ('יגדאל').

22 ראו: ג' שלום, 'שיר של ישראל נג'ארה בפי השבתאים', ס' זכרון לכבוד י"ג גולדציהר, בעריכת ש' לוינגר, א, בודפסט 1948, עמ' 41–44; א' סרוסי, 'יגלה כבוד מלכותך: פיוט של ר' ישראל נג'ארה בפי השבתאים ולחניו', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 361–379.

23 ראו: אטיאש, הרומנסה (לעיל הערה 6); הנ"ל (להלן הערה 25), שירים 45, 107.

24 עיינו: ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 324.

הרומנסה 'מליצלדה', שנשתמרה בנוסח קצת שונה בפי הספרדים בתורכיה עד ימינו, הייתה במקורה שיר עגבים קדום מקסטיליה:

בעלותי אל ראש ההר	ברדתי אל שפת הנהר
פגשתי את מליצלדה	זו בתו של הקיסר
אשר באה מן המרחץ	בו רחצה
כחרב מבהיקות פניה	כקשת עפעפיה
כאלמוגים שפתותיה	וצח מחלב בשרה.

הנוסח שנשתמר בקבצים השבתאיים שונה במקצת מהנוסח שפורסם.²⁵ אגב, לשיר זה יש גם נוסח עברי, שנתגלה בין כתבי יד של הדונמה מסלוניקי ופרסמו 'א' אמארייליו. השיר נושא את הכותרת: 'מספר הפזמונים לר' אברהם יכני'. ראשי הבתים מרכיבים את השם אברהם, שאליו שייכים אולי גם שירים מהקובץ שלנו. הפזמון מכיל את המילים: 'מליץ אל דא', משחק מילים של שם העלמה.²⁶ למעשה, ציפיתי למצוא בקובץ ה מספר רב של שירים כתובים בשפה התורכית בשלמותם, אך מבין 680 שיריו רק שלושה הם בשפה זו:

27 משיח ג'אנדאר ג'נאבי
maşiaḥ cihanedar cenabi
משיח הוא שליט העולם

מקביל לשיר 4 בקובץ א.

214 ביז שאנה איפטאדיאש היי שאהי הובי ג'האן
Biz üftadeyiz ey Şah-i hubb-i cehan
לך אנו משועבדים. הוי! המלך הטוב של העולם

שיר של המשורר הבקטאשי ח'ולקי באבא. מקביל לשיר 40 בקובץ א (וראו להלן).

525 שיבדי קונול איי מאה שיני
sevdi gönül ey mah seni
הנפש חשקה לך, ירח!

25 מ' אטיאש, רומנסירו ספרדי: רומנסות ושירי עם ביהודית-ספרדית, ירושלים תשט"ו, עמ' 82-83.
A. Hemsî, *Cancionero sefaradi*, Jer usalem 1995, pp. 70-71; *Obras completas de R. Menéndez Pidal*, vol. IX, *Romancero hispanico*, II, Madrid 1968, pp. 222-226: 'Un romance de Sabbatai Cevi'

26 א' אמארייליו, 'תעודות שבתאיות מגנזי רבי שאול אמארייליו', ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רמה.

ייתכן שאנשי כת הדונמה עדיין התייחסו לשפה הספרדית כשפה ליטורגית, ולא נתנו לשפה התורכית לחדור לטקסיהם הדתיים. אמנם ראוי לציין שפה ושם משולבים בשירים בתים שלמים או פזמונים בשפה התורכית, כבשיר הבא, שבו שלושה טורים כתובים בתורכית והשאר בספרדית (מקביל לשיר 56 בקובץ א ולשיר 10 בקובץ ב):

78 ג'קמאז דירוני דילדין איפינדים מוחאבטין
Cikmaz der uni dil den efendim muhabbetin
אהבתי אליך, אדוני, אינה פוסקת מעומק לבי

393 לכבוד ר' נתן הנביא. הבית האחרון רובו בתורכית:

hey ömr ümün vari imân can içinde canan olan
tesar üf eylesin bu zaman aman efendim el aman
היי אומרומון ב'ארי אימאן ג'אן איג'ינדי ג'נאן אולאן
טישריפ' איילי שין בו זימאן אמאן איפינדים אילאמאן
עושר חיי הוא האמונה, יש האהוב בנשמה
נצל הזמן, אדוני, מספיק

מקביל לשיר 63 בקובץ ב.

399 אול שאהי עאלים. בשיר זה חמישה טורים בתורכית:

Ol şah-i âlim kildi cihane
yakti barcigim etti behane
affet günahim gel benim canim
kil kil tirikum bu bendi cani
david ben yişay refu'ah cani
אול שאהי עאלימק'ילדי ג'האני
יאקטי ב'רג'וכים אידטי ביחאני
עאף איט גינאחם גיל בינם ג'אני
קיל קיל טיריקום בובינדי ג'אני
דוד בין ישי ריפועא ג'אני
עשהו מלך העולם בארץ
שרף דמותי, היתה מזורה,
סלח לעוונתי, בואי נפשי,
בואי, בואי [?] נפשי,
דוד בן ישי רפואה לנפשי

מקביל לשיר 151 בקובץ א.

480 יין די אהבה ביני מג'נוני עאשקים.

yayin di ahabah beni mecnun-i açiqim

יין האהבה הפכני לאוהב חסר שכל

בקובץ א שבעה שירים בתורכית, בחלקם או בשלמותם, מלבד אלה שהזכרנו לעיל (4),
40, 56 ר"ל 151).

132 מיראמי אנדיליבין באשלי קולדור (ארבע שורות בתורכית והשאר בעברית
ובספרדית).

meram-i andelibin başli güldür

מטרת הזמיר היא השושנה

135 שין שאהי שוהי ג'האנשין (שתי שורות והפזמון בתורכית, השאר בספרדית).

sen şahin şahi cihansin

הנך מלך מלכי העולם

144 דיל שאנה איימיק בינדי דיר (חמש שורות בתורכית והשאר בספרדית).

dil sana eymik [?] bendedir

הלב .. הוא עבדך

בקובץ ב, נוסף על שיר 63, בשלושה שירים טורים בתורכית:

11 בויליג' ב'יר יארדיר ג'ומלי מיזי שאהטיר (מצוי בתוך שיר תלת-לשוני –
המכיל גם טורים בעברית).

Böylece bir yardir cümlemize şahdir

ה [?] הוא אוהב, הוא מלכנו לכולנו

30 שני טורים בתורכית:

היי ג'נאנים ג'אן איג'רי ג'נאן שין שין

בי מי שיליביר ג'מאלי מאליק שין שין

וגם הפזמון בתורכית: 'מופטילאיים, מופטילאיים, מופטילה'.²⁷

hey cenanim can içre cenansin sen

bi misli bir cemel-i mâlik sin sen

27 אני מניח שזוהי כותרת של שיר מפורסם. הלחן 'מופטילאיים' (סליחה) מופיע גם ככותרת לשיר 54 בקובץ ב. זהו שיר מעניין המזהה את עץ הדעת עם החיטה.

הנך אהובתי הנך אהובת נשמתי
בעלת היופי אשר בתוכך

46 החתימה עם שם המחבר 'יהודה' [טובה] בשפה התורכית:

ייחודה אידמידי זארי
קאלמאדי היג' איהיטדארי
מיר האמיד איילישיין בארי
Yehudah! etmedi zâri
kalmadi hiç iktidari
merhamet eyle sen bari
יהודה הוא לא הזיל דמעות
ולא נשאר לו כח להתקומם
לפחות רחם עליו

אל נסיק ממספרם המצומצם של השירים בתורכית על מיעוט השפעתה של תרבות זו על השירה השבתאית. דווקא בתחום זה קובץ ה מרים תרומה אדירה לחיזוק ההשקפה שהיתה לשבתאים ידיעה מקיפה במוסיקה התורכית בת זמנם. כנהוג בשירי המזרח, מספר גדול של פיוטים נושאים כותרות בשפה התורכית, שהיו הלחן (incipit) של איזה שיר תורכי. כותרות אלה מציינות את המנגינה או את הלחן התורכי המקורי שעליו הורכב השיר הספרדי. לפעמים לחן זה מצוין במילה העברית 'ניגון' או 'קול' (שירים 732, 768).

עלינו להדגיש שקובץ ה מהווה אוצר בלום למוסיקולוג, כי יש בו לא פחות משלוש מאות שירים המצוינים בדרך זו. לכותרות אלו נודעת חשיבות יתרה לא רק להכרת המוסיקה התורכית של אותה התקופה אלא גם לידיעת סוגי המוסיקה שרווחו בין השבתאים. תחום נרחב של מחקר שכבר נפתחו שעריו בספרם של א' טיטזה וי' יהלום, המוקדש לכותרות התורכיות המלוות את שירי ר' ישראל נג'ארה בדיוואן שלו.²⁸

אגב, כמה שירים תורכיים מולחנים שהיו נהוגים בימי נג'ארה היו ידועים גם למחברים השבתאים. למשל, Güller açildi geldi yaz (השושנה נפתחה הקיץ הגיע), הכתובה מעל שיר 155 בקובץ א, היתה הדוגמה לשיר: 'מלא אז שחוק פינ'ו אצל נג'ארה.²⁹ ברם, בגלגולו השבתאי (בשפה הספרדית) מדובר בהתנוצצות העידן החדש: 'יה אלומברו לוז אונראדה, אלוס צדיקים אמאדה' (הנה האירה אורה כבודה לצדיקים, אהובה). לא אתיימר להיות מומחה למוסיקה תורכית, אך סקירה כללית מגלה שכמה שירים מבוססים על מנגינות עממיות, כגון שיר 503: 'שלאניק, קהוה שלאניק' (סלוניקי, קפה סלוניקי, שהוא

28 ראו: A. Tietze and Y. Yahalom, *Ottoman Melodies – Hebrew Hymns: A 16th Century Cross-Cultural Adventure* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XLIII), Budapest 1995

29 שם, שיר 168.

שיר ילדים רקדנים שהיה נפוץ בתחילת המאה התשע־עשרה). לעומת זאת, לאור מה שראינו לעיל, חלק נכבד מהשירים לקוח כצפוי מהרפרטואר של מסדרי הדרווישים. הוא הדין לגבי כמה שירים שנושאם הוא האהבה, כגון:

96 מג'נוני שור דולאר לילא. שיר זה מבוסס על סיפור אהבה מפורסם שהפך אצל הצופים לאלגוריה של האהבה האלוהית.
Mecnuni sürdüler Leyla
הרחיקו מג'נון מלילא!

349 יאנדים ייאקלידים בין נארי עאשקין
Yandim yakildim ben nar-i aşikin
נתלהבתי ונשרפתי נתאהבתי באש

415 שינין עאשקין לה שוזאנים
Senin aşkinla suzanim
אני בוער באהבתך

831 ג'סמי היי עאשק היי אלי
cismi hay aşk hay e[ali]
אין הגוף אהב ולא?

835 עאשקין לה יינה ראגלארים
aşkinla yanar ağlarım
נכויתי באהבתך

גם שיר 1 בקובץ ב נושא את הלחן 'ניג' ב'יר עאשקילאן'.
nice bir aşk ilan
באיזו אהבה

ראוי לשים לב שהמילים 'עאשק' (המתחיל בדרך הרוחנית) ו'מוחב' (המתקדם בדרך זו), הנמצאות בשירים אלה, הן מונחים אופייניים של תורת הבקטאשים. במסגרת סקירה זו אין לי אפשרות להיכנס לכל הפרטים הנובעים מחקירת האוסף החדש, וברצוני להסתפק הפעם בהעלאת שאלה או שתיים למחקר בעתיד. שאלה מעניינת היא הגדרת הזיקה של הטקסט הספרדי למקור התורכי מבחינת הצורה והתוכן. האם ההיבט המוסיקלי של הדגם התורכי הוא שעניין את השבתאים, או אולי אימצו בדרך כלשהי גם תוכנם וצורתם של השירים המקוריים. הוא הדין לגבי הדוגמה שהבאנו להלן ממקור אחר (נספח, סעיף ד).

מנקודת ראות זו, לגבי כמה שירים אפשר לציין קרבה צלילית בין המקור לחיקוי. במילים אחרות, השיר השבתאי מורכב על השיר התורכי: בקובץ א, שיר 214, הכותרת התורכית היא 'איירמה בניי שינדן ייאראדאן' (irma beni senden yaradan) [אל תכני פן אמות מפצעיי]), ואילו בספרדית השיר מתחיל במילים 'אנדה דירג'ה שיראס בינדגה' (מישרים לך תהיה ברוך). אף על פי שאין כאן חיקוי התוכן, יש חיקוי צורני. כמו כן שיר 271, 'יה יחיד טידיה הידום שידירוקו מלאך אידום', מבוסס על שיר תורכי המתחיל במילים 'קורדום אישי שאשטים קאלדים' (kurdum işi şastım kaldım) [עשיתי את המלאכה ונשארתי נדהם]]. ודוגמה שלישית: שיר 318, 'אך שץ גואל אמיתי' הושר לפי הלחן התורכי של 'אקשאם אולור יולארי' (akşam olur yolları) [בליל עוברים את הדרך]]. אין לנו ידיעות מדויקות לגבי מחברי השירים, פרט לר' יהודה הלוי טובה,³⁰ ששמו חתום מעל חלק גדול מהם בצורת 'טובה'. בשיר 182 בקובץ א הוא מתואר כ'ראש ישיבה, חיבר הרבה שירה, מלומד בלשון שדרש אמונת אמת כדברו של צבי מחמד'.³¹ טובה היה תלמידו של ר' משה בן נח, ואילו הוא עצמו היה רבו של ר' משה עשהאל. אין אנו יודעים דבר על שני אישים אלה ששמן היה משה.³² ייתכן ש'טובה' הוא תרגומו של השם הספרדי הנפוץ 'בואנו', והוא נבחר בגין קשרו עם מושג השכינה בתורת השבתאות. שלום גם נטה להניח ששמו המוסלמי הוא דרויש אפנדי.

יהודה טובה היה משורר פורה, וחמשת הקבצים שכבר נחקרו מכילים שירים רבים מפרי עטו, החדורים במושגים קבליים משופעים ברמיזות סתומות לפי רוח השבתאות. הוא גם היה דרשן, ואחת מדרשותיו, שהיא בעצם כתב הגנה על ביטול איסורי עריות, פורסמה בשעתו על ידי יצחק מלכו ורבקה ש"ץ.³³ הוא חיבר מספר רב במיוחד של שירי השכבה או שירים נקרולוגיים.

לפי האמונה השבתאית אמנם נאסר האבל, אך החכם חיבר לכבוד הנפטר קינה בספרדית שדקלם לפני המיטה בבית הנפטר.³⁴ בשירה התורכית נהוג שהמשורר רומז לשמו של הנפטר בתחילת הסטרופה הסופית של שיריו, וכך נהג יהודה טובה ורשם את שמות הנפטרים בסטרופות הסופיות. הנפטרים הנזכרים בשמותיהם היהודיים מלווים בשמות המשפחה לפי המנהג הספרדי. בקובץ ג, מעל מספר רב של שירי השכבה אלה, רשומים שמותיהם המוסלמיים של הנפטרים, כגון: 208 טה סין גבישון; 724 מחמד גאבישון; 829

30 על יהודה טובה, ראו: מ' אטיאש, 'פיוט ותפילה לשמחת תורה מהפייסן השבתאי רבי יהודה לוי טובה', ספונות, א (תשי"ז), עמ' קכח-קמ.

31 שירות ותשבחות, עמ' 170. ראו גם: שם, עמ' 99.

32 הראשון הוא אולי ר' משה נתן, ראש הישיבה הנזכר בקובץ ג, שיר 408.

33 י' מלכו ור' ש"ץ (מהדירים), 'פירוש לך-לך' ליהודה לוי טובה, ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' תלג-תקבא.

34 ראו: נחמה (לעיל הערה 9), עמ' 592.

חאש גבישון: שיר ביר אסמי מוצטפי ביר אסמי אחמד; 227 סלים בן אחמד דיין; 229, 476
 אברהים ג'יק אגא אפנדי; 231 עתמן אפנדי; 292, 472 המזה אפנדי; 293, 408 מחמד אגא;
 304 אסמעיל קרטון; 313 לטיף עזת רוטטו; 314 מרתצי אגא; 319 תימור קפישי; 330 נור
 אפנדי; 332 אמין אגא; 333 עתמן קיזילאר; 462 עתמן אגא; 497 עלי עתמאן; 519 איוב
 מוצטפא אגא; 520 אסמעיל קרי; 601 רפעת מוצטפא; 624 מחמיד עלי פאשא; 625 תופיק
 אגא; 630 טה סין בן ריצא אפנדי; 634 חסן בן אחמד אפנדי גאבוש; 683 אבדאל אפנדי
 קירים; 684 קאדי שהין שאה-י-ג'האן: ביר קסרים; 746 יהודה אשכנזי; 763 רפעת
 אפנדי; 827 דרויש עלי בן ולי; 832 עתמאן גאבוש איהלי; 833 עצמת אפנדי; 834 רפעת
 אפנדי איהלי; 836 אחמד אהלי; 864 שוקי אהלי; 838 פאשא כליל ק[ר]ימישי; 841
 לטיף גובוש קירימישי; 852 שלמה אשכנזי; 866 אסמעיל חוגה קירימישי.³⁶
 אלה הם שמותיהם המוסלמיים של הנפטרים, ששמותיהם העבריים נזכרים בקינה,
 ופרטים אלה מעניינים לקורות אנשי הכת.

עדיין לא חיפשתי אקרוסטיקונים ולא מצאתי שמות מחברים אחרים חוץ משיר 396:
 'גאם גאם די בינדי' לעתמאן באבא. ייתכן שהוא ברוכיה רוטו (נפטר 1720), ששמו
 המוסלמי היה עתמאן באבא.³⁷ הוא היה מנהיג של כת הקאראקשלאר שנפרדה מעדת
 האזמירלים, וייתכן שבעל קובץ השירים שלנו היה שייך למגמה זו.

בקובץ ה, בשיר 395, נזכר רב נתן הנביא, הוא נתן העזתי (1643-1680), שפיתח את
 המשנה התאולוגית של התנועה השבתאית. שיר זה מקביל לשיר 62 בקובץ ב. גם שיר
 155 בקובץ א הוא לכבודו 'רב נתן, נתן בשורה'. בשיר 408 נזכר ר' משה נתן ראש הישיבה,
 אולי הוא זה עם רבו של ר' יהודה טובה.³⁸ בשיר 80 בקובץ ב, ברזילי התלמיד הוא כנראה
 ר' אברהם ברזילי.³⁹ בשיר 407 נזכר שוב, תלמידו של ר' יצחק.

בשיר 480, המתחיל במילים 'יאיין די החבה אגורה ביבי, מג'נוני אשקה ש"ץ' (שתה)
 יין האהבה, חולה אהבת ש"ץ) - אגב, הבית השני בתורכית - נאמר: 'הוא [מיכאל אברהם
 קרדוון] הודיע היטב את אדונינו ולא כשמואל פרימו'. שיר זה מקביל לשיר 40 בקובץ ב.
 גם שיר 34 בקובץ א הוא שיר לכבוד אברהם קרדוון.⁴⁰ כפי שהעיר גרשם שלום שם, יש

35 אולי מצאצאי ר' דוד קרימיסין, הנזכר ברשימה יחד עם ר' שלמה פלורנטין ור' יוסף פילוסוף כתלמיד
 של ר' נתן. ראו: ג' שלום, 'ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי', ציון, ו (תש"א), עמ' 128-129;
 הנ"ל, שבתי צבי, ב, עמ' 661.

36 שם זה מופיע גם בקובץ ד, דף 92, בצירוף התואר 'מיר' - אדון.

37 ראו: י' מולכו, 'לדמותו וזהותו של ברוכיה רוטו הוא עסמאן באבא', מחברת, ב (תשי"ג), עמ' 86,
 97-99; שלום, 'ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי' (לעיל הערה 35), עמ' 119-147, 181-202.
 השוו: קובץ ד, דף 77, שיר 117, המוקדש לאוסמן באבאדין פאטמישינין.

38 ראו לעיל הערה 31.

39 שירות ותשבחות, עמ' 22, 136.

40 שם, עמ' 56.

להתפלא על ההערכה החיובית המובעת בשירים אלה כלפי אברהם קרדו, שנחשב אפילו למשיח בן אפרים בתורת השבתאות, מאחר שלא זו בלבד שלא נמנה עם המומרים אלא אפילו נלחם בהם.

כמה שירים בקובץ ה מיוחסים למחברים צופים, כגון 'קלנדר', שיר 196. שירים 126, 207, 208, 209 שייכים למשורר בשם גאזי ניאי (שיר 209 מקביל לשיר 178 בקובץ א). האם ניתן לראות באישיות זו את המשורר המיסטי המפורסם ניאי מצרי, בן זמנו של שבתי צבי? יש מסורת בקרב הדוגמה ששני האישים בעצם נפגשו.⁴¹ כידוע, גאזי אינו שם פרטי דווקא ויכול לציין את הנלחם לטובת האסלאם.

ציטטנו לעיל שיר שלם בתורכית מאת משורר בשם ח'ולקי, וכנראה מדובר בח'ולקי באבא. גם שיר 847 נושא כותרת של שיר המיוחס לח'ולקי באבא – 'זאהרי חאלי באקוב איתמי דוחל ביר פירדי'. גם אחד ההימנונים הנושא כותרת סמאע, שיר 40 בקובץ א, הוא שיר בתורכית המדבר על נושא האהבה האלוהית: *Biz sana üftadeyiz ey şah-i- hubb-i cihan, rahmedip aşıkların* (לך אנו משועבדים, הו! המלך הטוב של העולם, רחם על אוהביך), שחיבר ח'ולקי, וחתימת שמו מופיעה בסטרופה האחרונה. כפי שכבר העיר שלום, יש משורר בקטאשי ידוע בשם זה, ח'ולקי באבא, שמת באדריאנופול בשנת 1316 להג'רה, 1898 לספירה.⁴² קרוב לוודאי שמדובר בו, כי שיר אחר בקובץ ה מיוחס במפורש לח'ולקי באבא. אגב, עובדה זו מספקת לנו קריטריון לתיארוך כתבי היד לתקופה מאוחרת ממה ששוער קודם, כלומר לסוף המאה התשע עשרה; היא גם מלמדת שבתקופה כה מאוחרת עדיין שלטו השבתאים בכתב העברי. מאחר שהם הוסיפו להעתיק שירים אלה בנאמנות יתרה, יש להניח שהם היו תמיד בעלי משמעות בשבילם הן מצד הלשון הספרדית הן מצד תוכנם המיסטי והקבלי.

היות שאני מתכוונן להביא סקירה נרחבת על תוכן השירים במקום אחר, אסתפק כאן ואומר שמבחינה ספרותית אין השירים הללו בעלי ערך אסתטי מעולה, אולם מבחינה הגותית הם יחידים במינם. לא נגזים אם נאמר שאלה השירים האוטוריים ביותר בכל ספרות ישראל. כל כולם עשויים רמזים קבליים וסמלים מיסטיים, עד שקשה למצוא להם מקבילים אפילו בדפי שירת הח"ן. אנו פוגשים בהם כמובן את עיקרי האמונה השבתאית, כגון המציאות המשולשת של כוחות האצילות העליונה, הנקראים 'לתת קשרי מהימנותא',⁴³ האמונה ששבתי צבי ביטל את תורת משה, ושהמומרים, השומרים את התורה החדשה, תורת חסד, הם הם היהודים האמתיים. כדי לתת מושג על הגותם המעמיקה של השירים המושתתת על תורת השבתאות, הבאנו בנספח, חלק ג, שיר מאלף כדוגמה.

41 ראו: P. B. Fenton, 'Shabbetai Sebi and his Muslim Contemporary Muhammad an-Niyāzi', *Approaches to Judaism in Medieval Times*, III (1988), pp. 81-88

42 שירות ותשבחות, עמ' 61-62.

43 אגב, יש לציין שגם באמונת הבקטאשים יש מעין שילוש: אלה, מוחמד, עלי.

נספח
שירים נבחרים

א: קובץ א, שיר 231

הבאתי כאן בית אחד מחמישה המסתיימים בפזמון חוזר בערבית 'הו – לא אלאה אלא הו' (אין אלוה בלתו). זוהי אחת הפורמולות החביבות ביותר על חוגי הד'כר של הצופים, ואין ספק ששיר זה בוצע לפי הנהוג בקרב הסמאע של הדרווישים, והפזמון החוזר הושר על ידי כל המשתתפים.⁴⁴ ראוי לשים לב לניב בטור החמישי – 'דודים אהבים' – שהוא מקביל למונחים התורכיים הלקוחים מערבית 'מוחבין עאשקין', שהצופים השתמשו בהם לציין את דרגות חברי המסדר.

[מקור]

הוא	בקשות תלמידים	הו	ביקשות די תלמידים
הוא	חסידים אומרים	הו	חסידים אומרים
הוא	ידוע שבראשונה היית	הו	שאב'יין אין פרימיר איית
הוא	את אברהם אבינו	הו	אברהם אבינו
הוא	דודים אהבים קוראים	הו	דודים אהבים ייאמאן
הוא	אין אלוה בלתו	הו	לא אילאהי אילה

ב: שיר היסטורי. קובץ ב, שיר 17⁴⁵

ש"ץ	האחאמים ב'אן אייראנדו דיטראס דיל מואשטרו גואיל מאלקינו קי לה שיחינה איש איל אי פור ביין איש פור ביין די מואשטרו ריי אי פור ביין
ש"ץ	שישים ריבון די ג'ודירייה טודוש איב'אן דיטראס דיל
ש"ץ	טאנטו פ'ואי שו פ'אמה בואינה קי אין אואידה די ריי
ש"ץ	קי איל ריי דיש קי לו שופו לו מאנדארה אטראאר
ש"ץ	אלאנטראדה דיל פאלאשייו שיחינה פוזה אינל
ש"ץ	אלאנטראדה דילה פואירטה איל ריי שי ליב'אנטו אאיל

44 גם שירים 102 ו-103 בקובץ ב מכילים פזמון זה.

45 אטיאש פרסם את השיר לראשונה מקובץ ב יחד עם הסבר היסטורי מאת יצחק בן-צבי. ראו: מ' אטיאש, 'רומנסה שבתאית', הד המזרח, כרך ב, חוברת ט (תשי"ד), עמ' 9; 'בן-צבי, לתוכנה ההיסטורי של הרומנסה השבתאית', שם, שם.

קובץ חדש של שירים שבתאיים

ש"ץ	קיטו טוקה, דישו קאב'ישה אי איל שו שאמור ⁴⁶ טאנביין
ש"ץ	איזו אוליפי אל דייה קאפיג'י ⁴⁷ ב'אייאן קוניל
ש"ץ	לי איזיירה און קונביטי לוו מאנדארה אטראאיר
ש"ץ	לי איזיירה פוקה קואינטה אי פוקה אישטימה דיל ריי
ש"ץ	טומו זואר אינשו פיג'ו אי לוש טיפ'ליין טאנביין
ש"ץ	די אישטונשיש אשטה אגורה טראבאזאנדו פור ישראל
ש"ץ	פרישטו ב'ייאמוש שו קארה אי לה שיחינה איזיל
ש"ץ	שי קונטינטה אלמאש פריטה אי טודוש קי קריי איניל
ש"ץ	טודוש דיגאמוש אאונה ש"ץ איש גואיל
תם תם תם	

[תרגום]

ש"ץ	חכמים מעלים חרון, אחרי האדון גואל מלכנו, כי השכינה הוא הנהו, ולטובה הוא, לטובת מלכנו, ולטובה
ש"ץ	ששים רבוא מישראל כולם נהו אחריו
ש"ץ	כה היה שמעו הטוב עד המלך לאזניו
ש"ץ	כי אך זה נודע למלך, ישלח הביאו אליו
ש"ץ	בבואו אל הארמון, נחה שכינה עליו
ש"ץ	בהיכנסו לשער, קם המלך לפניו
ש"ץ	הסיר צניף מעל ראשו וגם הפרווה אשר עליו
ש"ץ	למחרת מילא תפקיד קאפיג'י, ילכו עמו
ש"ץ	עשה יעש לו משתה, ישלח הביאו אליו
ש"ץ	החשיב זאת אך מעט, גם מעט – כבוד מלכו
ש"ץ	לקח ספר זוהר בחיקו, ואת התפילין גם עמו
ש"ץ	מאז עד עתה למען ישראל פועל הוא
ש"ץ	במהרה נחזה פניו והשכינה חד הוא
ש"ץ	נשמה מרה ישמח וכל המאמין בו
ש"ץ	יחד כולנו נאמר: ש"ץ גואל הנה הנו
תם תם תם	

46 גלימה מרופדת בפרווה עדינה שנהגו ללבוש חכמי הספרדים בסלוניקי. ראו: B. de Meynard,

Dictionnaire turc-français, II, Paris 1886, p. 976

47 kápici başı – תואר הכבוד שניתן לשבתי צבי לרגל המרתו, ופירושו: שומר הסף בארמון השולטן.

ג: קובץ ב, שיר

97

למעשה, שיר זה הוא קינה על אחד מחברי הכת, משה עשהאל. איש בשם זה נודע כתלמיד של ר' יהודה טובה, ובספריית הרווארד יש נוסח של תרגום ספרדי לזוהר הכתוב בידו (ראו לעיל). משפחה זו ידועה בין השבתאים, וכמה שירים נקרולוגיים מוקדשים לבניה. השיר אינו מתמקד בשבחי הנפטר, ששמו נזכר רק בבית האחרון, אלא ברעיון הריסת קליפה, מושג מיסטי ידוע מתורת הדרשן והמשורר השבתאי אברהם היכני (1617–1682). הלה היה אחד ממנהיגי המומרים בקושטא, שניסה לנמק בכתביו את המרת שבתי צבי. הוא טען שהמשיח מגלם כוח הריסה ושורש נשמתו נעוץ בסוד מקור הבריאה.⁴⁸ המחבר – מתקבל על הדעת שהוא ר' יהודה טובה – גם משתמש במושגים 'אור של מחשבה' ו'אור שאין בו מחשבה', שהם אופייניים לתורת נתן העזתי.⁴⁹ התיקון הסופי נעשה על ידי סילוק שורש ההרס ואיחוד שני הגורמים המנוגדים האלה.⁵⁰

מקור

אור שאיין בו מאחאשאב'ה איל איס שיקריטו פ'ונדו
 אי קון אילייה אפ'גורו לוקי איי אינל מונדו
 אי נו איי אינל מאחאשאב'ה שיינפרי אישטה שוב'ינדו
 קי נו איי אאיל ניקאב'ו ני פרישיפייז דיל טודו

ביקואח ב'יני אדיזיר איל איס שבתי צבי
 שי טיב'אח קי איס דירוקאר די איל יאחיני ואי
 אי אבאשו דישו לוגאר אין קיליפה ריב'יעי
 קי דיריקו אלוס מייב'וד פארה אלשאר לה היי

גאם הייטין הטוב קי איס מואישטרו גואיל
 אור שאיין בו מאחאשאב'ה קי שי אג'ונטו קוניל
 אי קוניל שי אדוב'ו טודו קואנדו ב'ינו אינל
 אישטוס שיקריטוס מוי דולשים קומו איל מייל

48 דגון פרסם את דרשותיו. ראו: A. Danon, *Études sabbatiennes*, Paris 1910, p. 4.

49 ראו: ח' וירשובסקי, בין השיטין, ירושלים תש"ן, עמ' 157–159. השוו גם: שירות ותשבחות, שיר 136, עמ' 138, הערה 3.

50 וירשובסקי, שם, עמ' 181–182.

חאזאק ב'ניד חאזאק שייה שו אלמה אי שו נישאמה
 קי שייה אפיגאדו קונלה בראזה אי לה פ'לאמה
 אי איל איס נאאר מושי אשאיל אאיל שייאמה
 שי אטארה אאיל ארב'ול דילאס ב'ידאס שו אלמה

תרגום

'אור שאין בו מחשבה', הוא סוד עמיקתא
 ועמה הוא יצר מה שבעולם ישנו.
 ואין בו מחשבה, הוא תמיד בעליה
 כי אין בו כלל, לא סוף ולא התחלה.

'בכוח' בא לומר, הוא הנו שבת צבי.
 טבעו שהוא להרוס שמעתי מן היכני.
 וירד ממקומו, בקליפה רביעית⁵¹
 כי הרס את המצוות, את הה' להרים.⁵²

'גם ה' יתן הטוב', כי הוא גואלנו.
 אור שאין בו מחשבה, אשר התחבר אליו,
 ואתו תיקן הכל, כאשר בא לתוכו
 סודות אלה, מתוקים בדבש הנמו.

חזק! בואו! חזק תהא נפשו ונשמתו
 בגחלת ושלהבתה יהא דבק הוא.
 והוא עודנו נער משה עשהאל שמו.
 בעץ החיים תהא צרורה נפשו.

ד: שיר בקטשי ומקבילו העברי אצל ר' ישראל נג' ארה

ברצוני לנצל הזדמנות זו להראות שלא רק בפיוט השבתאי ניתן למצוא רשמי השפעה של הספרות הבקטאשית על שירת ישראל. ידוע שר' ישראל נגארה הכניס לשירה העברית צורות חדשות שהושפעו מהשירה ומהמוסיקה האמונתית הערבית-התורכית, והוא המשורר

51 הקליפה הרביעית היא קליפת נוגה. ראו: שירות ותשבחות, שיר 90, עמ' 105; שיר 118, עמ' 124.
 על הריסת הקליפה, ראו: שם, שיר 180, עמ' 169.

52 על הריסת המצוות, ראו: שם, שיר 136, עמ' 138.

הראשון שחילק את הדיוואן שלו לפי סדר המקאמות, כפי שעשו גם הדרווישים המווליים.⁵³ הוא גם העניק לחנים ערביים או תורכיים למספר רב של פיוטיו. במהדורה השלישית של דיוואן נג'ארה 'זמירות ישראל' מופיע שירו 'ישע אל תוחיל', שמעליו רשום הלחן התורכי 'גיל גיינוכול שברי איילי'.⁵⁴ בספרם המוקדש לרקע התרבותי של שירי נג'ארה ניסו א' טיטזה ו' יהלום לזהות את המקורות הספרותיים של המשורר. הם ראו בכותרת זו טור הלקוח מהתחלה של 'נפס' (הימנון צופי) של המשורר התורכי פיר שולטאן אבדאל שבמקאם 'חסיני' ובמשקל 'הרמל' (-- / -- // -- / --).⁵⁵ פיר שולטאן אבדאל היה אחד המשוררים המיסטיים הגדולים ביותר.⁵⁶ חיי 'מלך הצדיקים', ששמו האמתי היה חוג'ה חידר, לוטים באגדה. הוא נולד באזור סיווס וחי בתקופת סולימן המפואר (1520–1566) והיה שייך למסדר הפופולרי וההטרודוקסי של הבקטאשים. הוא הוצא להורג ב־1560 בערך בגיל ארבעים משום המרד הדתי־החברתי שהוא הסעיר. הבקטאשים מעריצים אותו ומונים אותו בין שבעת המשוררים הגדולים, והם שרים את שיריו הנקראים 'נפס' בשעת טקסיהם הדתיים. השוואת השיר שמצאנו בדיוואן שלו⁵⁷ עם שירו של ישראל נג'ארה מפתיעה מאוד. תחילה הנה שירו העברי של נג'ארה במלואו:

ישע אל חי תוחיל לב סולד בחיל,

לב סולד בחיל, קו.

כי עוד אל חי עליון יטה על ציון,

יטה על ציון קו.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.

לב עשוק ורצון עוד תשוב לשוש,

עוד תשוב לשוש

כאז בשמחת וחדות וישועת אל חי.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.

53 ראו: א' סרוסי, 'רבי ישראל נג'ארה מעצב זמרת הקודש', אסופות, ד (תש"ג), עמ' ש–שי; P. B. Fenton, 'Israël Najâra, un poète hébreu au carrefour de la mystique musulmane', *Dédale*, 11-12 (2000), pp. 638-644

54 ישראל נג'ארה, זמירות ישראל, ונציה 1599, חלק א, עמ' 92. השו: דוידוון (לעיל הערה 19), אות י, מספר 4162; ל' לנדסהוטה, עמודי העבודה, ברלין 1856, עמ' 139; ישראל נג'ארה, זמירות ישראל, מהדורת י' פריס־חורב, תל־אביב תש"ו, מס' צב, עמ' 126–127.

55 טיטזה ויהלום (לעיל הערה 28), עמ' 111, מס' 148. מספר זה אינו מופיע באינדקס תחת השם פיר סולטן אבדאל, עמ' 207.

56 ראו: Ibrahim Aslanoglu, *Pir Sultan Abdallar*, Istanbul 1984. יש מהדורות רבות של שיריו, כגון: P. Boratav and A. Gölpinarli (eds.), *Pir Sultan Abdal*, Istanbul 1943. ראו גם: I. Mèlikoff, *Hadji Bektach: Un mythe et ses avatars*, Leiden 1998, pp. 175-178, 230-234

57 אסלאנוגלו, שם, עמ' 351–352.

שמח לבב אומלל כמוצא שלל,
כמוצא שלל רב.

ושכה את כל עצבך כי אל את ריבך,
כי אל את ריבך רב.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.

רפאות וגם תעל תני תוך רעל,
תני תוך רעל סף.

נפשי הענוגה כי זמן תוגה,
כי זמן תוגה סף.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.

אם אל אדיר נאור אליך יאור,
אליך יאור צר.

מה לך אל יגונות מרב עשתונות,
מרב עשתונות צר.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.

לב נכאה ויעף מה לך את זעף,
מה לך את זעף סר.

אם רב עליליה ממך עול שביה,
ממך עול שביה סר.

[פז'] לב נשבר ונדכה פדות אל חכה.⁵⁸

השיר התורכי

Gel gönül sabr eyle katlan bu cevre,
Elbet seni ağlatan bir gün güldürür
Niceler kondu göçtü bu haneye,
Elbet seni ağlatan bir gün güldürür.

Gitti yoldaşlarım deyü ağlama,
Ciğerciğim aşk oduna dağlama,
Heyif oldu dey ü yanup ağlama,
Elbet seni ağlatan bir gün güldürür.

58 נאגארה, זמירות ישראל, מהדורת פריס-חורב (לעיל הערה 54), מס' צב, עמ' 126-127.

Gittiğin yollar da sana ayandır,
 Cevrin kime ise lütfın anadır,
 Erler, ile evliya ya beyandır,
 Elbet seni ağlatan bir gün güldür ür.

Gitti göremedim mihr-ü vefâyi,
 Aşık olan çeker cevır ü cefâyi,
 Kelb rakib sürsün zevk u sefâyi,
 Elbet seni ağlatan bir gün güldür ür.

Pir Sultan Abdal'im bunda bir hal var,
 Özünü yokla ki üstünde yol var,
 Seni kim ağlatı var ana yalvar,
 Elbet seni ağlatan bir gün güldür ür.

[תרגום]

בוא לבי והחיל, סבל כאב זה,
 אכן מבכיך, יום יצחיקך,
 חשוב כמה שבו, ואז נסעו מדירה זו.
 [פז'] אכן מבכיך, יום יצחיקך.

אל תבכה כי הלכו להם החברים.
 אוי לבי הקטן אל תיענה מפני אש האהבה!
 חדול מהצטער באומרך : חבל!
 [פז'] אכן מבכיך, יום יצחיקך.

הדרכים שבהן אתה הולך ידועות לך.
 כאביך, מכל גורם, מקור חסד.
 זה ברור למשכילים ולצדיקים.
 [פז'] אכן מבכיך, יום יצחיקך.

נסע ולא ראיתי שמש האמונה.
 על המאהב לסבול מכאוב ועיגוי,
 ומי שיריבו כלב ימצא עונג ושלוה.
 [פז'] אכן מבכיך, יום יצחיקך.

אני פיר שולטן אבדאל, מטרתי היא הדביקות.
 בחון נפשך ומצא הדרך המובילה אליה.
 מי שהבכך, לך לחננו.
 [פו'] אכן מבכך, יום יצחיקך.

מהשוואת שני השירים האלה מתברר שר' ישראל נג'ארה לא רק הושפע מלחן השיר הצופי הזה אלא גם ממבנהו ומתוכנו. מבחינת המבנה הספרותי, בשני השירים ארבעה טורים, ובכללם הפזמון החוזר. מבחינת תוכנם, יש התאמה חלקית בצורה חופשית במידה שבשניהם מדובר על מכאובי הלב הנשבר המייחל לישועתו, שהוא נושא נפוץ בשירה התורכית המיסטית. אולם ר' ישראל נג'ארה מתעלם מהמושג הצופי 'התפעלות פרטית' (hal) ומעביר את ציר השיר אל רשות הרבים ומבטא בו את הנושא החביב עליו: הציפייה לגאולת הכלל. יליד דמשק (נ. בערך 1555), נג'ארה דיבר ערבית אך מהיכן ידיעותיו בתורכית שהייתה רווחת רק בחוגים מצומצמים קרובים לממשלה? יש להניח שידיעותיו בשפה זו נלקטו מפנקסי שירה גרידא. ידוע גם שבין גדולי שומרי המסורת המוסיקלית נמנו הדרווישים, וניתן להניח שמהם למד את השירים המוסלמיים. לבסוף ראוי לציין שאין זה השיר היחיד של פיר סולטאן שמצא חן בעיני נג'ארה, שחי בדור אחריו. הוא נותן כלחן לשירו 'יפה רעיה'⁵⁹ את השיר 'חגי בקטאשי'. ייתכן שזוהי התחלת ה'נפס' של פיר סולטאן הנושא כותרת זו.⁶⁰

59 טיטזה ויהלום (לעיל הערה 55), עמ' 123. השיר מופיע אצל ר' יוסף גאנשו, פזמונים ובקשות, חמוש"ד, עמ' 59. דוידסון (לעיל הערה 19), י 3365 מייחס שיר זה לגאנשו.

60 דיוואן 104. אפשר גם להסב תשומת לב לעובדה ששירים אחרים של נג'ארה הושפעו ממשוררים מיסטיים אחרים, כגון נסימי (נפטר 1407) (טיטזה ויהלום, עמ' 66, 110, 125, 178, 267 ו-330) ובאקי (נפטר 1600) (שם, עמ' 13, 92, 96, 115, 181, 197, 208, 222, 280). השוואה הכותרת של שיר מס' 225 'ני עשקי פירי', היינו: ולא נהפכתי לאסיר אהבת הפיר (צדיק צופי).